

KRIZSÁN ZOLTÁN

FILMSZÍNÉSZEINKRŐL
JÓZANABBUL

Színész a filmszínész?

Valahol olvastam, hogy erre a furcsa kérdésre a hetedik művészet egyik, szűkszavúságáról is nevezetes „szent szörnyetege“ azt válaszolta (megközelítő magyar fordításban): „Is!“ Nos, ezt a válaszul adott kötőszócskát számtalan kötetben írta körül a filmirodalom, anélkül azonban, hogy sokkal többet mondott volna, s főleg, hogy különösebben cáfolta volna.

Mert valóban, a filmszínész több is, kevesebb is színpadi kollégájánál. Kétségbevonhatatlan tény a filmsztárok istenítésének jelensége — különösen a sztárkultusz fénykorában: a harmincas-negyvenes években —, de másfelől letagadhatatlan valóság az, hogy a legkollektívebb színházi produkcióban sem jelent kevesebbet a színész személye s művészete, mint a legtestreszabottabb filmben a sztáré. Nemcsak arról van szó, hogy a monodráma nem filmes műfaj. Sokkal inkább arról, hogy a játékot filmszalagra rögzítő, majd utóbb különböző eljárásokkal a felvételt még módosító művészetben minden esetben a néző s a színész közé ékelődik a közvetítő eszköz számtalan esztétikai s technikai sajátossága. Tehát túl a színházban is adott szerepen, díszleten, kosztümön, kelléken, rendezői irányításon itt közbelép egy sor olyan elem, amelyeknek filmnyelvi jelentőségét nem kell hangsúlyozni: a plán, a gépállás, a gépmozgás, a beállítás, a hang (beszéd, zene, zöreij), a trükk, a szín stb.

A kérdés másik, nem kevésbé fontos vonatkozása, hogy a sztár-jelenség végeredményben nem szolgálta a filmművészet fejlődését (függetlenül a sztár mint filmtörténeti kategória jelentőségétől). Ezzel magyarázható, hogy bár a filmtörténet hajnala óta tart két nézet — a hivatásos filmszínészek, illetve az ismeretlen „civiliek“ mellett érvelők — vitája, napjainkban lezártnak tekinthetjük a sztárkultusz korszakát. Elég világosan elhatárolt filmtípusok oldják fel a régi ellentétet: sztárok játsszák a már műfajuk szerint is konvencionális, a néző beleegyező együttjátszását igénylő filmeket (krimi, musical, történelmi szuper, burleszk, állandó szereposztású sorozatok); hivatásos, de sztárnak nem tekinthető színészek szerepelnek a legtöbb filmdrámában, az irodalmi adaptációkban; „típusok“, kevésbé ismert színészek alakítják elsősorban a politikai és szociológiai célú alkotások szerepeit. Természetesen ezek a

filmtípusok nem határolhatók el mereven, mi több, a sztárok, színészek, civilek foglalkoztatása mondhatni országról országra is változik.

Döntenek tehát az igen sokrétű körülmények: a gyártási hagyományoktól a rendező személyéig, a témától a tárgyig. Mégis valóban hivatásos filmszínésznek csak a sztár tekinthető. Az a színész, aki a közönségtől régen elfogadott konvenció szerint önmagát játssza más-más helyzetben. Színészi munka ez? Számos sztár kiváló színpadi színész is, de nem kevesebben kerültek ki műkedvelők közül, és a színpaddal sosem próbálkoztak. Ez érthető: a színpad nem mindig adhatott a filmnek olyan típusokat, akik megfeleltek a legszélesebb közönségréteg elvárásainak. Ilyenkor egy-egy „civil“, egy-egy „típus“ is betölthette ezt a szerepet. A sztár valójában rokonságban van a típussal. Csak éppen annak egyetemes érvényre emelt változata. A típus „az utcáról jött ember“, aki civil megjelenésével hitelesíti a filmben történőket. A sztár viszont ugyanez a típus számos helyzetben: a kor emberének álmait testesíti meg, a néző vele és általa éli át az életéből hiányzó „nagy kalandokat“. E két, sajátosan filmesztétikai kategória között a színész csak a színháztól kölcsönvett „vendégszereplő“. Mégsem véletlen, hogy talán mégis az ő segítségével írták meg a filmtörténet legjobb lapjait: kevesebb, de több is a sztárnál, alakít, életre kelt, újraél sorsokat, történéseket. A filmnek ugyanúgy szüksége van rá, mint az irodalomtól, a zenétől, a képzőművészettől kölcsönvett, magába olvasztott, megszámlálhatatlanul sok elemre.

Elnézést e hosszú bevezetőért. Fontosnak tartottam, mert művelődési életünkben a Janovics-féle intermezzo óta most jelentkezett először az az új jelenség, amely természetesen kérdéseket szül: *filmszínészeink vannak, romániai magyar filmszínészetről beszélhetünk*. De miközben könnyedén ajándékozzuk ezt a minősítést, nem árt tisztázni, mit jelent a filmszínész, milyen szerep jut neki a filméletben.

Vásárhelytől Buftéaig

Túlzás nélkül: nagyon sokan filmeztek hat színházunk (tagozatunk) színészei közül. Érdemes lenne a hat színház társulati létszámához viszonyított arányaiban vizsgálni a jelenséget. Azt hiszem, meglepően magas számot kapnánk.

De annyi a fentiekből is kiderül, hogy egy-két filmezés, kisebb-nagyobb szerep nem jelent még filmszínészi vagy éppen filmsztári státust. A mennyiségekbe tehát ne káprázzon bele szemünk. Márpedig színészeink többsége csak egy filmben játszott, nem is mindig főszerepet. Jól játszott vagy sem, bevált vagy sem, saját „filmográfiaja“ (ha úgy tetszik: filmszínészi pályafutása) egyetlen címből áll.

Ennek a ténynek van némi köze a filmszínészi státus (nemcsak nálunk jelentkező) bizonytalanságához. A színész a „színházé“, a filmgyár csak „kikölcsönzi“, s ezért a színész és a stúdió viszonya művészi, adminisztratív, etikai stb. szempontból egyaránt a legrendezetlenebb. Hogy színészeink ennek ellenére vállalják a filmezést, annak természetes magyarázata egyrészt a filmszerep változatlanul nagy vonzóereje, másrészt egy tökéletesen érthető vágy: legalább néhány méternyi filmen átmenteni művészetüket a jövő számára.

Mondottuk azonban: a színész csak egyik eleme a filmnek. Kétszeresen vonatkozik ez azokra a színészekre, akik csupán „arcok“, „ismeretlen színészek“ olyan művekben, amelyeknek rendezője nem akarta sztárokkal rontani munkája hitelét. Ez is a minőség oldalára billenti a mérleget. Még akkor is, ha a színész kitűnően helytáll, és ezt esetleg közönség, kritika igazolta. Még mindig a „színész filmszerepet vállal“ kategóriánál tartunk. Nem a — filmszínésznél. Éppen mert elértünk bizonyos mennyiséget e téren, ideje az örömteli meglepetésekről áttérnünk a józan mérlegelésre. Hátha van tovább is, jobban is!

Kezdjük azonban a „mennyiségi mutató“ kétségtelen pozitívumán, az említett arányon. Tudnak valamit a mi színészeink, foglalkoztatásuk mérlege erre mutat. Pontosabban: valamit jobban tudnak.

Magukat a színészeket kérdezgettem erről. Sokféle választ kaptam, de számomra egyik sem tűnt megnyugtatónak. Maradtam tehát a magam magyarázatánál, amely természetesen szintén csak feltevés: a színpadi színész nem filmszínész. A színpadi nagyság olykor megbukik filmen, és fordítva, filmsztárok megbotlanak a világot jelentő deszkákon. A kamera előtt a külsőségeket le kell vetni, a túlzás szembeötlik, egyetlen lehetséges játéktípus a maximális — sőt naturalisztikus — realizmus, az élet-szerűség, sőt élethűség (kivételek a burleszk műfaja, de a filmszínészi játék alaptörvénye mégis ez marad). A színpadi színész viszont nem *mindig* képes erre. S nem *minden* színész képes rá. De egy igényes, szak- és korszerű filmgyártásban képesnek kell lennie, ellenkező esetben lemondhat a filmkarrieréről.

Nos, véleményem szerint, ezen a téren tudnak „valamit“ színészeink. A marosvásárhelyi színház fénykorának öröksége, eredményeinek nagyságával és utóbb színészképző-előadó módszereinek megmerevedésével, ma is nyomasztóan hat színházművészetünkre, fékezi korszerűsödésének tempóját. De filmszínészi iskolaként pozitívummá, a legjobb hagyományra válik. A bővebb fejtegetés helyett csak azt a filmtörténeti tényről említeném, hogy a marosvásárhelyi „fénykor“ vezérezsméje és Elia Kazanék *Actor's Studio*-ja, a mai amerikai filmszínészi derékhad nevelő fóruma, azonos volt: a Sztanyiszlavszkij-rendszer. Bárhogyan is értékeljük magát a módszert a színházművészeti fejlődés tükrében, a filmszínész ösztönösen vagy tudatosan mindig „tanítása szerint“ játszott: nem játszhatott és előreláthatólag nem játszhat a jövőben sem másként. Rendszere ugyanis pontosan egybeesik azokkal a követelményekkel, amelyeket a filmesztétika fogalmazott meg a filmszínész számára.

Mennyire jutottak ezzel az örökséggel színészeink? Mielőtt felelnénk, meg kell jegyeznünk azt is, hogy előrehaladásuk csak kis mértékben múltott rajtuk. Az említett tényezőknél kívül belejátszott még a film sikere, értéke, a rendező és az operatőr személye... És talán mindenekelőtt: a szerencse.

Arcok

„Arcok“ vagy egy másik közkeletű szakszóval: „típusok“ — ez a meghatározás jellemzi színészeink filmszereplését. A két szó ugyan nem pontosan ugyanazt jelenti, a „típus“ talán egy hajszállal előkelőbb is, de

a lényeg a színész szempontjából ugyanaz: csak vendégszereplő, filmes szempontból „civil“, olyan valaki, akit egy filmre vagy időnként egy-két jelenetnyi megjelenésre „hívnak be“. Esetleg számon tartják, esetleg azonnal elfelejtik... Elfogultság nélkül állíthatjuk, hogy legtöbb, ilyen sorsra jutott színészünk jobbra is képes lenne. De az említett tényezők hatására ezen a fokon akadt el.

Kettő közülük azonban mintegy évtizede tovább lépett. Mi több, eljutott arra a szintre, melyen már filmszínésznek, esetleg éppen film-sztárnak nevezhetjük — ha egyáltalán lehetséges a mi tájainkon erről a kategóriáról beszélni. Ez a rang attól csak magasabb, hogy egész filmgyártásunkban egy maroknyi csoport, talán tucatnál sem több színész mondhatja magáénak.

Talán le sem kell írnom, hogy Kovács Györgyről és Széles Annáról van szó. De vajon kifogástalanul alakult kapcsolatuk a filmművészettel?

Kovács György az ötvenes évek végén kezdett filmezni. Első igazán jelentős szerepét, jelentős filmben azonban csak hosszú évek múltán, az *Akasztottak erdejében* kapta. Sajnos, ezzel véget is ért a kivételes lehetőségek sora: egyébként igen nagy számú következő filmjei távolról sem adtak neki ilyen kettős elégtételt. A sorból mégis kiemelkedik néhány cím: *Gáláns ünnepély* (találkozás René Clairrel), *Dákok* (máig legjobb történelmi filmünkben testre szabott főszerep), *Az estély* (a színész Kovácsnak való szerep egy teátrális filmben)... A kevésbé szerencsés esetek közül kiemelkedik a *Mihai Viteazul*: ebben az egyébként jó színvonalú történelmi filmben éppen a Kovács György alakította Báthori András halálának jelenete sikerült a leggyengébben (természetesen legkevésbé a színész hibájából). Tegyük még a Kovács György-fejezethez, hogy pályája a színészvezetés klasszikusaként is elismert René Clair többszöri elismerése ellenére alakult ily ellentmondásosan.

Látszólag simább utat járt be Széles Anna. Igen sokat játszott, átlagban évente kettőnél több filmben, szinte kivétel nélkül főszerepet, néhányszor nemzetközi tekintélyű rendezőkkel dolgozhatott, alakítási díjat kapott... De szerepeinek többsége jelentéktelen filmben megoldott fajsúlytalan feladat. A másik végleten pedig: fellépés olyan rendezők filmjeiben, akik maguk számítanak a film sztárjainak, és akiknek munkáiban a színész valóban csak egyik elem. (Tulajdonképpen ide sorolható még sokat emlegetett, alakítási díjjal jutalmazott szerepe az *Akasztottak erdejében* is. A legjellegzetesebb példa erre azonban közreműködése Jancsó Miklós *Égi bárány* című alkotásában.) A ritka kivételek között említésre méltóbb főszerepe a *Pokolrévben*, az *Örök fiatalságban* és legutóbb a magyar tévé filmsorozatában (*Irgalom*).

Ennek ellenére mindkettőjükéről elmondható, hogy legalábbis a román film történetébe sikerült beírniuk nevüket. Azt már nem állíthatjuk, hogy ne lenne követelni valójuk a filmmel szemben.

Néhányan különösen az utóbbi években megközelítették e kettő rangját. Nagy Réka és Sebők Klára még Széles Annával indultak, de ki kellett várniuk „újralfedezésüket“. Bár filmográfiájuk szépen növekszik, igazi elégtételt egyikük sem kapott a filmtől: Nagy Rékának legutóbb egy bukott film — *Szent Teréz és az ördögök* — főszerepének kétes megtiszteltetése jutott: Sebők Klára csak az *Ítéletben* kapott tehetségéhez méltó, de sajnos, teljesen passzív főszerepet. Egyenesebb vonalúnak tűnik

Vadász Zoltán és a filmben valamivel később indult Orosz Lujza útja. Vadász rangos filmek fő-, illetve karakterszerepeiben hívta fel magára a magyarországi szakközvélemény figyelmét (*Tiltott terület, Horizont, Ítélet*). Orosz Lujza a *Horizont, Madárkák, Makra* sikere után filmfőszerepet kapott a most készülő *Vifornitában*.

Külön fejezet Bencze Ferenc esete: őt újra meg újra felfedezik, felváltva itthon és Magyarországon. Ilyenformán film- és tévéfilmszerepeinek száma szépen nő, de az igazi nagy, tehetségére szabott szereppel még nem találkozott (hacsak a színészeket „sztároló” stílusáról is közismert Fábri Zoltán most elkészült filmjében, a *Plusz-mínusz egy napban* nem).

A névsor szinte a végtelenségig folytatható, de anélkül, hogy megnevezettjei és a film között valamilyen folytonos kapcsolatról beszélhetnénk. Mégis, néhányan azok közül, akik nagyobb szerephez jutottak vagy többször játszottak: Csíky András (két remek karakteralakítása emlékeztetes, az *Akasztottak erdejéből* és az *Ítéletből*), Öss Enikő, Borbáth Ottilia, Ferenczy István, Tóth Tamás, Rajhona Ádám, Czikéli László, Csorba András, Gyarmathy István, Kőszegi Margit, Farkas Ibolya — és sokan mások, ahogyan ezt a főcímlistákon írják.

Perspektíva?

Bocsánatot kérek az olvasótól, amiért magamat idézem, de tudomásom szerint erről a témáról más még nem írt nálunk. 1971 tavaszán azt írtam: „Kovács György univerzuma, Széles Anna, a született filmszínésznő, Farkas Ibolya, a drámai hősnő, Sebők Klára, a sztártípus, aztán Csíky András és végül Bencze Ferenc, egy színész a Fernandelek fajtájából — ha nem is csillagkép ez a még folytatható névsor, de azzá lehetne.” Fentebbi, józanabb hangnemre szólító soraim ellenére ma is helytállónak érzem e mondatot, feltétlenül kiegészítve az azóta többszörösen bizonyító Orosz Lujza, Vadász Zoltán és talán Szabó Lajos nevével is.

Nem holmi olcsó derülátásról, kötelezően optimista befejezésről van szó. Ha a színész tehetségén és tudásán kívül valami olyant hoz egy filmgyártásba, ami abból éppen hiányzik, esélyei megsokszorozódnak. Állítom, hogy csak rendezőjére vár Kovács György, Széles Anna, még inkább Bencze Ferenc, és egyéniségük minden gazdagságával filmen is kibontakozhatna. Hogy nem késő Sebők Klárát, sőt talán Farkas Ibolyát sem — felfedezni mint tehetséges és szép színésznőket. Hogy a román és magyar filmekből egyaránt hiányzó nagy „anyaszínésznő” — sajnálom, nem találok jobb kifejezést ennél a kissé ekhósszekér-hangulatúnál — Orosz Lujza személyében megtalálható. Hogy Csíky András hatalmas színészi kultúrájának, szuggesztív megjelenésének, Vadász Zoltán eszköztelenségében páratlan alakító készségének van még mondanivalója a film számára. Továbbmenve: több filmszerepe ellenére nem állíthatjuk, hogy valóban felfedezték Szabó Lajost, még kevésbé Czikéli Lászlót vagy Tóth Tamást. És azt hiszem, vannak még jó néhányan, akik „kamerájukra” várnak... Hanem itt hagyjuk abba, mert valóban a túlzottan derülátó hazardírozás területére érünk.

Fontosnak tartom azonban hangsúlyozni, hogy sajtónk és színházaink sem tettek még eleget színészeink reális sikeréért. A lapok kuriózumnak

Széles Anna az Égi bárány című Jancsó-filmben

tekintik a filmezést — holott egyre inkább hétköznapi tevékenység —, a színházak munkájukat gátló tényezőnek, pedig reklámnak sem utolsó.

Ha úgy tetszik, közügy színészeink filmszereplése: sikerük hírünket viszi a nagyvilágba. Ugyanakkor számukra soha vissza nem hozható lehetőség művészetük megörökítésére. Minél többen jutnak ehhez a lehetőséghez, annál jobb! Annál teljesebb kép marad fenn a mai romániai magyar színjátszásról. És ha nem is teljes mértékben, de rajtunk is múlik, hogy hányan jutnak filmszerephez, hogy szervezettebbé válják színházaink és a filmstúdiók rapszodikus viszonya, hogy segítsünk a „tehetségkutatásban“. Ehhez azonban túl kell jutnunk az itt tárgyalt jelenség „gyermekbetegségein“: a filmező színészek körüli szenzációhajhászán, illetve a munkájukat gátló irigységen.

Végül: ami leginkább rajtunk múlik. A hazai magyar játékfilm ügye. A konkrét valósághoz kapcsolva: a hazai magyar televíziós játékfilm gyártásának rendszeresítése. Az elsők ugyanis készülnek (elkészültek) a televízió stúdióiban. De bátortalan, szűk profilú vállalkozásról van szó. S ez nemcsak a magyar adás változatosabbá tételének érdekében emelt kifogás. Sokkal inkább az említett filmstúdiók rapszodikus tevékenységét kiegyensúlyozó követelmény. Magunk ismerjük a legjobban a magunkét. Egészítsük-teljesítsük ki az *Arcok* fejezetben felsoroltak névsorát, vonjuk be a munkába Bukarestben (és Budapesten) film-, illetve televíziórendezést is tanult rendezőinket. Úgy hiszem, a felemlíthető akadálykifogások ellenére el lehet indulni ezen az úton. Nemzetiségi kultúránk továbbfejlesztése érdekében is.